

Trorodna priča o živim bićima¹

Jezik se uobičajeno definira kao apstraktni sustav znakova s pomoću kojega se ljudi sporazumijevaju. Rod se opisuje kao gramatička kategorija riječi koja se očituje u slaganju imenice s pridjevnim riječima, a trorodnost je svojstvo pridjeva i nekih glagolskih oblika da mogu imati sva tri roda. Kad bismo ostali samo na ovim leksikografskim određenjima jezika, roda i trorodnosti, moglo bi se pomisliti da je u vezi s tim pojmovima sve jednostavno. I bilo bi tako da se u jezičnu priču nije upleo i izvanjezični element – spol. Prije nego što se zaokupimo onime što nas može zbuniti, krenimo od onoga što nam je jasno. U hrvatskome jeziku imenice imaju tri roda – muški, ženski i srednji – a tu gramatičku kategoriju imaju sve imenice, bez obzira na to odnose li se na što živo ili neživo. Svaka pojedina imenica načelno ima samo jedan rod. Pomnije ćemo promotriti imenice koje se odnose na što živo jer je rod imenica koje se odnose na što neživo zapravo proizvoljan i samo djelomično određen završetkom riječi (imenica *mjesec* muškoga je roda jer završava na suglasnik, imenica *zvijezda* ženskoga je roda jer završava na *a*, a imenica *sunce* srednjega je roda jer završava na *e*). Dakle, muškoga su roda najčešće imenice koje se odnose na što živo i muški spol (*muškarac, momčić, dječak, starac, tigar, patak, miš, žabac*), a ženskoga su roda imenice koje se odnose na što živo i ženski spol (*žena, djevojka, djevojčica, starica; tigrica, patka, mišica, žaba*). Već kod srednjega roda pojavljuju se imenice koje se odnose na što živo, a mogu se odnositi na oba spola (*dijete, unuč, blebetalo, njuškalo; majmunče, pače, magare, prase*).

U povijesti hrvatskoga jezika na gramatičku kategoriju odnosili su se i naziv *rod* i naziv *spol*. Primjerice, u *Ilirskoj slovnici*, objavljenoj 1854., Vjekoslav Babukić navodi da ilirski jezik ima tri spola (danas kažemo roda) – muški, ženski i srednji. Pišući o članovima, koje u svojoj gramatici naziva *spolnici*, Babukić tumači da svaka riječ koja označuje muško biće, „čovjeka ili nijemu životinju”, ima muški spol. Jednako tako, svaka riječ koja označuje žensko biće, „osobu ili nijemu životinju”, ima ženski spol. Određenje o srednjemu spolu Babukić, međutim, ne navodi. Kad uvodi kriterij padežnoga nastavka kao razlikovne značajke za spol imenica, napominje da iz skupine imenica na *-a* po spolu treba izdvojiti one koje se odnose na muško biće poput *vladika, vojvoda, vođa i sluga*. O tim ćemo imenicama uskoro reći više. No, u međuvremenu postavljamo sljedeće pitanje: Ako imenica u hrvatskome jeziku završava na *-a*, je li ona uvijek i jedino ženskoga roda? Gramatičari koji su opisivali hrvatski jezik različito su odgovarali na to pitanje. Tako,

¹ Ovaj rad napisan je u sklopu projekta *Muško i žensko u hrvatskome jeziku*, koji se provodi u okviru osnovne djelatnosti Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Više obavijesti nalazi se na projektnoj stranici <http://muskozensko.jezik.hr/>.

primjerice, Slavko Pavešić u knjizi *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* (1991. HAZU. Zagreb.) tumači rod kao gramatičku kategoriju te dodaje da se rod određuje u prvome redu po tome s kojim se oblikom pridjevne riječi imenica slaže, a samo djelomice ovisi i o značenju i obliku. Muškoga su roda stoga sve imenice koje označuju muško biće, pa su imenice muškoga roda i one koje muška bića imenuju riječima što završavaju na *-a* (nastavkom koji obično imaju imenice ženskoga roda), a otvaraju u rečenici mjesto pridjevima ili zamjenicama muškoga roda. Kao primjere navodi sveze *crveni aga, najbolji knjigovođa i naš vojvoda*. S druge strane, postoje imenice na *-(a)k* (sa sufiksom za muški rod), koje znače žensko biće, a ipak otvaraju mjesto pridjevu ili zamjenici muškoga roda: *skroman curetak, drag djevojčuljak*. To su imenice muškoga roda iako znače žensko biće.

Drugi pogled na određenje roda daju Josip Silić i Ivo Pranjković u *Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* (2005. Školska knjiga. Zagreb.). Oni ističu da je spol sociološki, a rod lingvistički, tj. gramatički, pojam. Nadalje, da značenje spol pripada leksikologiji, a značenje rod gramatici. Tako su prema tome stajalištu imenice *gazda, djedica, tatica, pristaša, pismonoša, sluga, vođa, vojvoda, papa, bitanga i kolega* muškoga spola, a ženskoga roda. Imenice *izjelica, propalica, ulizica, pijanica* muškoga su i ženskoga spola, a ženskoga roda. Obilježje gramatičkoga ženskog roda imaju i imenice *varalica, tvrdica, budala, kukavica i skitnica*, a mogu se također odnositi na osobe i muškoga i ženskoga spola. Dakle, tumače autori te gramatike, ono što pripada sklonidbi ženskoga roda, to je ženskoga roda (bez obzira na spol). Na temelju iznesenoga možemo zaključiti da se ovdje zapravo naziv *ženski rod* odnosi na e-sklonidbu, to jest da se tim nazivom autori koriste da bi označili taj sklonidbeni tip.

Konačno, promotrit ćemo kako se pristupa određenju roda u *Hrvatskome jezičnom savjetniku* izvršnih urednika Lane Hudeček, Milice Mihaljević i Luke Vukojevića (1999. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školske novine. Zagreb.). U tome se priručniku rod tumači kao sintaktička kategorija. Navedene se imenice ondje određuju kao imenice muškoga roda e-sklonidbe: „Naime, nije dostatno kazati da određene imenice mogu označivati muški i ženski spol, da se mogu odnositi i na mušku i na žensku osobu (*On je pravi/prava varalica; Ona je prava varalica*). Problem je u tome što takve imenice mogu imati i muškorodnu i ženskorodnu sročnost, i muškorodnu i ženskorodnu sročnost u jednini i muškorodnu i ženskorodnu sročnost u množini, i muškorodnu sročnost u jednini, a ženskorodnu i muškorodnu sročnost u množini itd., problem je dakle njihovo kongruencijsko ponašanje. Uz takve imenice ne donosimo gramatičku oznaku roda, nego joj genitivnim nastavkom određujemo samo sklonidbeni tip.” (*n. dj.*, 102). U daljnjoj razradi navodi se da se spajanjem tih riječi s kongruencijskim pokazateljima roda (zamjenicama, pridjevima i predikatnim riječima) može govoriti o „sintaktičnome rodu” takvih imenica.

Uzevši sve navedeno u obzir, zanimalo nas je koji je pristup određenju roda imenica primijenjen u rječnicima, to jest kako leksikografi označavaju rod spomenutih imenica u svojim djelima. Pretpostavili smo da će se u rječnicima oznakama *m.*, *ž.* i *s.* obilježiti

muškородna, ženskorodna i srednjorodna sročnost, tj. kongruencijsko ponašanje obilježene imenice. Prikaz odgovora na tu pretpostavku donosimo u 1. tablici, a kao izvorima koristili smo se *Hrvatskim jezičnim portalom* (<https://hjp.znanje.hr/>), *Rječnikom hrvatskoga jezika* (2000. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža” – Školska knjiga. Zagreb) te *Školskim rječnikom hrvatskoga jezika* (<http://rjecnik.hr/>).

1. tablica: Imenice na *-a* koje se odnose na osobu muškoga spola u trima hrvatskim jednojezičnim rječnicima

natuknica	HJP	ŠRHJ	RHJ LZMK – ŠK
gazda	m.	m.	m.
djedica	m.	–	m.
tatica	m.	m.	m.
pismonoša	m.	m.	m.
sluga	m.	m.	m.
vođa	m.	m.	m.
vojvoda	m.	m.	m.
papa	m.	m.	ž.
vladika	m.	m.	m.

Prema viđenome u 1. tablici možemo zaključiti da se u leksikografiji doista ne uzima u obzir činjenica da su, prema jednome od prethodno iznesenih tumačenja, ovo imenice ženskoga roda, nego se obilježava sintaktički rod, tj. glavni je kriterij sročnost imenice (jedina je iznimka imenica *papa* u RHJ LZMK – ŠK, pa se može pretpostaviti da je riječ o pogreški). Ako se imenica na *-a* odnosi na osobu muškoga spola, označuje se s *m.* temeljem muškородne sročnosti iako se očito sklanja po *e*-sklonidbi. Što onda leksikografi zapisuju kao rod imenice kad su u pitanju imenice koje se odnose i na osobu muškoga i na osobu ženskoga spola?

2. tablica: Imenice na *-a* koje se odnose i na osobu muškoga i na osobu ženskoga spola u trima hrvatskim jednojezičnim rječnicima

natuknica	HJP	ŠRHJ	RHJ LZMK – ŠK
izjelica	m.	m. ž.	ž.
propalica	m.	m. ž.	ž.
ulizica	m.	m. ž.	ž.

pijanica	ž.	–	ž.
skitnica	m.	m. ž.	ž.
kukavica	ž.	m. ž.	ž.
varalica	m.	m. ž.	ž.
tvrdica	m.	–	ž.
budala	ž.	m. ž.	ž.

Rezultati pretraživanja za: varalica

v̄aralica

im. m. ž. (G v̄aralicē, V v̄aralice/v̄aralico; *mn. N* v̄aralice, G v̄aralicā) **1.** osoba koja vara [taj ~; ta ~; ti varalice; te varalice]; *sin. prevarant razg. 2.* (ž.) žena koja vara [ta ~; te varalice]; *sin. prevarantica razg.*

Kod tih je primjera u pojedinim rječnicima zabilježeno kolebanje, no i dalje se uglavnom sustavno obilježava rod izdvojenih imenica: u ŠRHJ-u imaju oznaku obaju rodova, u RHJ-u samo ženskoga, a u HJP-u pretežno muškoga roda. U ŠRHJ-u označava se dvorodnost u smislu koji navodi *Hrvatski jezični savjetnik*, odnosno oznakama *m. ž.* označava se da je riječ o imenici koja može imati i muškorodnu i ženskorodnu sročnost. Autori RHJ-a te imenice dosljedno označavaju kao imenice ženskoga roda. To se može tumačiti dvojako: 1. da su u navedenim primjerima odustali od načela kojega su se pridržavali pri obilježavanju imenica u 1. tablici, 2. da u ovome slučaju oznaka ž. označuje sklonidbeni tip (e-sklonidbu), odnosno da se rod tumači kao u Silićevoj i Pranjковиćevoj gramatici, pri čemu je, s obzirom na označavanje roda u tome rječniku općenito, izglednije prvo tumačenje. U HJP-u zamjetno je kolebanje pri određivanju roda tih imenica, gdje su obilježene kao imenice muškoga roda, a gdje su kao imenice ženskoga roda. Korisnici HJP-a u tim primjerima ipak ne mogu dobiti jednoznačnu preporuku kojega je roda imenica koja ih zanima, korisnici RHJ-a dobivaju nepotpun podatak o rodu tih imenica, a *Školski rječnik* vodeći računa o slaganju (pridjevi, brojevi, zamjenice) i upravljanju (dio predikata) dosljedno navedene primjere označuje kao imenice muškoga i ženskoga roda.

Srednjega roda, a muško i žensko

Dok smo se dosad pitali kako se u rječnicima određuje rod imenica koje se odnose i na pripadnike jednoga i na pripadnike drugoga spola, pomalo smo zanemarili na što se sve može odnositi srednji rod. Taj se rod može odnositi na osobe i životinje obaju spolova. Da je tako, vidljivo je iz sljedećih primjera: *čobanče, kumče, nahoče, pastirče, posvojče, posmrče, seljanče, siročē*... Navedeni su primjeri nesporno imenice srednjega roda, a odnose se na 'mlado biće obaju spolova koje je *x'*. Dakle, *čobanče* je 'mlado biće obaju spolova koje je čobanin ili čobanica', *kumče* je 'mlado biće obaju spolova kojemu je tko kum ili kuma', *nahoče* je 'mlado biće obaju spolova koje je nahod' itd. Usto, dodajmo da je *dojenče* 'mlado biće obaju spolova koje se doji', a imenica *unuče* 'mlado biće obaju spolova koje je komu unuk ili unuka'. Drukčije značenje imaju imenice *curče, djevojče i momče*, pa znače samo 'mlado biće istoga spola kao i osnovna riječ' (dakle *cura, djevojka i momak*).

Kad je riječ o životinjama, imenice poput *gušće, jare, june, krmče, mače, magare, majmunče, pače, prase, ptiče i svinjče* također se odnose na životinjskoga mladunca bez obzira na spol, odnosno spol ponovno nije relevantno razlikovno obilježje. Umanjenice od imenica srednjega roda poput *dijete, pseto, pile, prase, jare, ždrijebe* glase *djetence, psetance, pilence, prasence, jarence, ždrebence*. One nemaju izraženu značajku spola, koja ne postoji ni u inicijalnoj riječi od koje su tvorene.

Situacija bi možda ipak trebala biti jednostavnija s imenicama na *-lo*, koje se odnose na osobe muškoga i ženskoga spola. Takve su imenice najčešće pogrdne, a motivirane su glagolima koji su obično već i sami stilski istaknuti (npr. *blebetati, zanovijetati, piskarati, trčkarati*): *blebetalo, brundalo, klepetalo, mazalo, njuškalo, piskaralo, trčkaralo, zadirkivalo, zanovijetalo, zlopamtilo*).

3. tablica: Imenice na *-lo* koje se odnose i na osobu muškoga i na osobu ženskoga spola u trima hrvatskim jednojezičnim rječnicima

natuknica	HJP	ŠRHJ	RHJ LZMK – ŠK
blebetalo	s.	s.	s.
brundalo	s.	–	s.
klepetalo	s.	–	s.
mazalo	m.	–	s.
njuškalo	s.	–	s.
piskaralo	s. (m.)	–	s.
trčkaralo	s. (m.)	–	s.
zadirkivalo	s. (m.)	–	s.

zanovijetalo	s. (m.)	–	s.
zlopamtilo	s. (m.)	–	s.

Rječnici u kojima se nalaze razmatrane imenice uglavnom jednoliko obilježavaju njihov rod, i to gotovo uvijek kao srednji, premda katkad uz osnovnu kraticu kojom se određuje rod imenice navode u zagrada i muški rod kao dopuštenu inačicu. I ti primjeri, odnosno navođenje mogućnosti i muškorođne sročnosti imenica na *-lo* (uz neke primjere na *Hrvatskome jezičnom portalu*), potvrđuju činjenicu da se u rječnicima obilježava (ili se barem tomu teži) rod kao sintaktička kategorija. *Hrvatski jezični savjetnik* uz te imenice donosi i primjere srednjorođne i muškorođne sročnosti u jednini te samo srednjorođne u množini), npr. *Zlopamtilo je dugo pamtilo što si mu učinio.*, *Zlopamtilo je dugo pamtio što si mu učinio.*, *Zlopamtila su dugo pamtila što si im učinio.* Muška se osoba može označiti imenicom na *-lo* i srednjega i muškoga rođa, a ženska osoba imenicom na *-lo* srednjega rođa, a osobe bez obzira na spol (u množini) samo imenicama srednjega rođa.

Rezultati pretraživanja za: blebètalo

blebètalo

im. s. (G blebètala; *mn.* N blebètala, G blebètālā) osoba koja blebeće [to ~; ta blebetala]

Muškoga rođa, a žensko – ženskoga rođa, a muško

Kad razmatranje o rođu i spolu želimo usmjeriti u područje u kojemu postoje ujednačenija mišljenja o tome suodnosu, onda treba izdvojiti dvije skupine imenica u hrvatskome jeziku koje se jednoznačno određuju kao imenice muškoga rođa koje se odnose na osobe ženskoga spola te imenice ženskoga rođa koje se odnose na osobe muškoga spola. U prvu skupinu pripadaju imenice *curetak*, *curičak*, *djevojčuljak*, *djevojčurak* i *ženčurak*, koje imaju deminutivno i hipokoristično značenje. One su i u gramatikama i u rječnicima navedene kao primjeri imenica muškoga rođa koje se odnose na osobu ženskoga spola i uvijek se navode u svezama poput *ovaj curetak*, *ovaj curičak*, *ovaj djevojčuljak*, *ovaj djevojčurak* i *ovaj ženčurak*. S druge strane imamo imenice augmentativnoga i najčešće pejorativnoga značenja poput *budaletina*, *kretenčina* i *lopovčina*, koje se mogu odnositi i na osobu muškoga i ženskoga spola (osim imenice *muškarčina*), odnosno koje u skladu s *Hrvatskim jezičnim savjetnikom* imaju i muškorođnu i ženskorodnu sročnost. Kako su obrađene u rječnicima, donosimo u 4. tablici.

4. tablica: Imenice na *-ina* u trima hrvatskim jednojezičnim rječnicima

natuknica	HJP	ŠRHJ	RHJ LZMK – ŠK
budaletina	ž.	–	–
kretenčina	m.	–	–
lopovčina	m.	–	–
muškarčina	m.	–	m.

Kratko ćemo se osvrnuti i na imenice *mladoženja*, *neženja* i *muškobanja*. Premda sve završavaju jednako, u razmatranim se rječnicima riječ *mladoženja* uvijek određuje kao imenica muškoga roda (HJP m., ŠRHJ m., RHJ m.), baš kao i *neženja* (HJP m., ŠRHJ m., RHJ m.), a riječ *muškobanja* ondje gdje se navodi, navodi se kao imenica ženskoga roda (HJP ž., ŠRHJ –, RHJ ž.). Ponovno je glavni kriterij sintaktički, *Ovaj muškarčina je došao.*; *Ova muškobanja je došla*. Na kraju, navodimo i imenicu *štetočina* u značenju ‘osoba koja pravi štetu’. U svim je rječnicima ta imenica označena kao imenica muškoga roda, a u ŠRHJ-u ima i oznaku ženskoga roda u posebnome značenju ‘žena koja pravi štetu’ (HJP m., ŠRHJ m. ž., RHJ m.).

I na kraju: neživo, a živo

Dosad smo se bavili suodnosom roda i spola te smo razumijevali da se taj suodnos može razmatrati samo pod uvjetom da govorimo o živim bićima, odnosno ljudima i životinjama. Uzmimo, međutim, još samo nakratko u obzir i kategoriju živosti, koja također postoji u hrvatskome, ali i u drugim slavenskim jezicima. Riječ je o kategoriji utemeljenoj na značenjskome razlikovanju živoga od neživoga u onome što je označeno imenicama muškoga roda u akuzativu jednine. Usporedimo li imenice *slon* i *naslon*, utvrdit ćemo da im se sklonidba u jednini razlikuje samo u akuzativu – *Vidim sivoga slona.*, odnosno *Vidim sivi naslon*. To je posljedica, odnosno odraz, kategorije živosti u sklonidbenoj paradigmi. Istraživači kategorije živosti zaključili su da biljke i gljive u hrvatskome jeziku nemaju odliku živosti iako su prema biološkome poimanju žive. Dakle, jezično su živi samo ljudi i životinje. Stoga je u hrvatskome standardnom jeziku prihvatljiva rečenica *Vidim bor, jablan, lopoč i maslačak.*, a nije prihvatljiva rečenica **Vidim bora, jablana, lopoča i maslačka*. Također je prihvatljiva rečenica *Ubrala je organj, jezičnjak i slinar.*, a nije prihvatljiva rečenica **Ubrala je organja, jezičnjaka i slinara*.

No, kategorija živosti katkad donosi i posve neočekivane ishode. Primjerice, pojedine imenice zadržavaju značajke kategorije živosti i kad zbiljska živost prestane. Da je tako, svjedoče imenice *mrtvac* i *pokojnik*. Akuzativ tih imenica glasi *mrtvaca* (*Vidim mrtvaca*.) i *pokojnika* (*Vidim pokojnika*.), a ne glasi *mrtvac* (**Vidim mrtvac*.) i *pokojnik* (**Vidim pokojnik*.). S druge strane imenice *leš* i *truplo* odnose se na ‘mrtvo ljudsko tijelo’ i nisu zadržale odliku živosti. Tu razliku pojedini istraživači kategorije živosti tumače

činjenicom da se imenice *mrtvac* i *pokojnik* odnose na osobu (čovjeka) koja više nije živa, ali se živost ipak pripisuje tim imenicama, odnosno one su je na neki način zadržale, sačuvala. Osim ljudi, životinja i preminulih osoba, živima se smatraju i bića koja nisu više živa ili su živjela nekad, a danas ne postoje ili njihovo postojanje ne možemo potvrditi. Od neživih bića svakako su najpoznatija vampir i zombi, a oba u jezičnome smislu u sklonidbi čuvaju kategoriju živosti (akuzativ *vampira*, *zombija*). I druga takva bića poput *bigfoota*, feniksa, gremlina, grifona, jetija, kentaura, kiklopa i vukodlaka u jezičnome su smislu živa.

Žive mogu biti i stvari i naprave koje nalikuju na čovjeka. Tako su živi i *lutak*, u značenju ‘dječja igračka’, i *robot*, u značenju ‘računalno pokretani uređaj, često oblikovan prema ljudskome liku, koji se može kretati, govoriti, obavljati određene radnje i sl.’ (*Kupili su joj novoga lutka.*; *Japanci su izradili osjećajnoga robota.*). Međutim, iz rečenice *Policija je objavila napadačev fotorobot*. vidljivo je da riječ *fotorobot* nema kategoriju živosti iako sadržava sastavnicu *robot*, odnosno nije prihvatljiva rečenica **Policija je objavila napadačeva fotorobota*.

Neke riječi odražavaju živost samo u pojedinim svojim značenjima. Pokazat ćemo to na primjeru riječi *dub*. U rečenici *Osjetio je dub vremena*. riječ *dub* upotrijebljena je u značenju ‘temeljni smisao ili svojstvo koje obilježuje koje razdoblje’, a u rečenici *Vidio je duba u podrumu*. riječ *dub* odnosi se na ‘bestjelesno biće’. U potonjoj rečenici izražena je kategorija živosti u riječi *dub* premda u stvarnosti duha vjerojatno ne bismo smatrali živim bićem.

Zaključno možemo kazati da se istraživanja suodnosa roda, spola, ali i živosti u hrvatskome jeziku svakako moraju nastaviti. Pojedina rješenja ostavljaju mjesta nedoumicama i sve dok je tako, postoji potreba da se temeljni pojmovi bolje objasne i dobro oprimjere. Ovaj je rad stoga i nastao sa željom da postane prilog za upotpunjavanje rodno-spolno-živosne jezične slagalice.